

ר. א. ברודס: אומן שהוא לוחם

(על האחידות התכניתית ברומאן „הדת והחיים“)

100 שנה לראשית הופעתו)

מאת משה פלאי

א. פרט שהוא כלל: פורמה וריפורמה

הביקורת העברית על ראובן אשר ברודס נטתה בדרך כלל לקבל את קביעתו של ראובן בריינין בראשית המאה בדבר שתי רשויות המתמודדות לכאורה בקירבו של המחבר: הסופר-האומן והלוחם-המשכיל. בהדת והחיים, על-פי השקפה זו, „הלוחם אשר בו חנק [...] את הציר שב“ (ר. בריינין, „ראובן אשר בן יוסף ברודס“, אחיאסף, י', לשנת תרס"ג, עמ' 568). ביטוי מקיף יותר להבחנה זו נתן שמחה קופשטיק בשנות העשרים. ברודס היוצר משתקף לעיניו „בתור איש ששני יסודות טבועים בנפשו: „יסוד האמנות ויסוד המלחמה. עפ"י כשרונו הטבעי ברודס הוא אמן; בתור בן סביבתו — לוחם. קופשטיק מציין מאבק תדיר בין שני כוחות בנפשו של ברודס: „החוש האמנותי והטנדנציות ההשכלתיות. פעם גבר האחד („הדת והחיים“) ופעם גבר השני („שתי הקצוות“). בהדת והחיים“ נצה הלוחם את האמן“ (ראובן אשר ברודס, העולם, ט"ו, גל"מ ט, 25 בנובמבר, 1927, עמ' 946).

שנים אחדות קודם לכן פסק ש. ל. ציטרון שרירותית, לאחר שציטט מהקדמותיו של ברודס לספרו, כי „אין להתעכב כלל על הערך האמנותי של ספור זה“. והוא רק מעיר בקצרה, „כי אין בו אפילו ניצוץ של התרוממות פיוטית“ (יוצרי הספרות העברית החדשה, ח"ב, ורשה [1924], עמ' 169). עד כה לא נעשה ניסיון מקיף לבדוק את היסודות האמנותיים-סיפורתיים שבהדת והחיים בהקשרם עם היסודות הלוחמיים-ההשכלתיים, על-מנת לבחון את ההנחות הנזכרות באשר לשניות שבנפשו של ברודס המשתקפת לכאורה ביצירתו. לחובר וקלוזנר מספרים על שלושת המאורעות המרכזיים שברומאן: הטרפת הפרה, הטרפת המים והייבום, בלא כל רגישות לקשרים שביניהם ולמשמעותם. שכיח למדאי הנוסח הסתמי „ובינתיים אירע מאורע שני“ (קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ה', 382), או „בינתיים קרה מקרה חדש“ (לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ב' 243).

שאנן מכיר ב„חוליה השנייה בשרשרת ההתנגשויות, הטרפת הלחם“ (הספרות העברית החדשה לזמניה, ב', עמ' 76), ומתאר את בעיית הייבום „כסיבה נוספת למלחמה בחומרות השלחן ערוך“, אך אף הוא אינו עומד על מהות הקשר שבין חוליות השרשרת. פטרסון מציין שהרומאן מציג סימנים רבים של מיבנה מחושב — אך אינו טורח לפרט (David Patterson, *The Hebrew Novel in Czarist Russia*, 1964, p. 39). נראות שוליות לגבי עצם הפולמוס הדתי (Bulletin of the John Rylands Library, 42 [1962], p. 400) גם מבואו של גרשון שקד למהדורת „דורות“ (1974) של הרומאן אינו תורם לבדיקה מקיפה של המיבנה (הדת והחיים, א', 1974, עמ' 19).

* * *

דין שניתן דעתנו למשמעות הבחירה של שלושת החלקים העיקריים של הרומאן (אשר אינם זהים עם חלקי הספר) שהינם מרוכזים סביב שלושה מוקדי התרחשויות במציאות היהודית המתוארת. סביב שלושת המוקדים הללו מעוצבת העלילה, במעגליהם נעות הדמויות הראשיות ודמויות-המישנה ברומאן, ובהן ומתוכן מתפתח הנושא המרכזי של הרומאן, דהיינו: התאמת הדת המסורתית-הישנה לחיים המודרניים באמצעות תיקונים בדת.

שלושת המוקדים הם: א. הטרפת הפרה על-ידי רבי-העיר (פרק א'). כתוצאה מכך נמנעו כל אנשי העיר מאכילת בשר כל אותה שבת; ב. הטרפת המים וכל אשר בושל ונאפה בהם — ארוחה שלימה — בחצר שגררו בה כשלושים מישפחות עניות (פרק ו'); ג. עניין שומרת-היבם, רחל, שתחילה נאסר עליה

להינשא עד אשר יתגלה יבמה, ואחר-כך נדרשה להינשא אך ורק ליבמה זה (חלק שני).

זיקת גומלין אמיצה קיימת בין כל מוקד ומוקד, בין כל התרחשות לחברתה, כשכולם קשורים בחוט-טבור סמוי אל העלילה, התימה ואל האידיאו־לוגיה המשכילית.

בחירת שלושת טיפוסים החומרות ההילכתיות נועדה במחשבה תחילה לאפשר לשמואל, המשכיל-המתקן בן דמותו של ליליינבלום, להעלות שלושה טיעונים עיקריים של מתקני-הדת — המשקפים במידה רבה לא רק את דרישותיו של ליליינבלום לתיקונים בדת, אלא את תמצית רעיון הריפורמה הדתית של ההשכלה העברית במשך תקופה של כמאה שנה. כוונתי לאותו ענף של ההשכלה העברית שהטיף לתיקונים מתונים באופן יחסי בדת, ושאינו זהה עם הריפורמה היהודית הגרמנית הקיצונית. יש להדגיש, כי שני הטיעונים הראשונים מבטאים בדרך כלל את דרישות הריפורמה הדתית המשכילית בראשיתה של התקופה — העידן הגרמני של ההשכלה העברית — בעוד שהטיעון השלישי מייצג במידה רבה את התקופה המאוחרת יותר. מיבנה זה משתדל לשקף, מבחינה מסוימת, את ההתפתחות ההיסטורית של דרישות התיקונים בדת בתקופת ההשכלה. בכך נוצר מימד משמעותי נוסף להתרחשויות המיבדיות במציאות המתוארת ברומאן ולטיעונו של שמואל.

צא ולמד מה טיבם של הטיעונים האידיאולוגיים-הילכתיים הללו — המקבילים לשלושת האירועים:

א. קריאה לשיבה אל מקורות היהדות — היהדות בטהרתה — אל החקיקה ההילכתית התלמודית, תוך ביטול ערכה של החקיקה המאוחרת של האחרונים. בדבריו של שמואל נגד הטרפת הפרה יש לראות הד לניסיונם של המתקנים העבריים לערער את בלעדיותן של הסמכות הרבנית-בת-הזמן ושל הסמכות הרבנית בת הדורות האחרונים — תוך היסמכות על המקורות התלמודיים. (בהערות-שוליים: יש להסב תשומת-הלב לקונצפציה המוטעית המצוייה בכית"ב בהם של כמה מן ההיסטוריונים של תולדות ישראל ורושמי תולדותיה של סיפרות ישראל. הללו מבקשים להצביע על יחס שלילי כלפי התלמוד, ויתירה מוז: שינאה לתלמוד, כמציינים את האידיאולוגיה של סיפרות ההשכלה העברית).

ב. הטיעון השני כוונתו לבחון מינהגים המקובלים במידה זו או אחרת על-מנת להסיק, כי מקורם באמונות תפלות. טיעון זה קובע את העדר הבסיס התחוקתי-הילכתי למינהגי-הבל אלה, מציג אותם כנוגדים את שורת ההגיון ואת השכל הישר — ותובע את ביטולם.

ג. הטיעון השלישי, האופייני כאמור בעיקר לתקופה האחרונה של ההשכלה, מטעים את אי-התאמת החוק התנכי הקדום לחיים המודרניים, מציין את האבסורד שבקיומו כיום, ואת הסבל הרב שנגרם כתוצאה משמירה עיוורת ובלתי-מסוייגת של החוק. דין שנשים את הדגש על כך, שהרקע האידיאי לטיעון זה מצוי כבר בתקופה הראשונה של ההשכלה העברית (ובוודאי בהשכלה היהודית-גרמנית ובתנועת הריפורמה הדתית בגרמניה) — בהשפעת המחשבה הדתית הראציונאליסטית שרווחה באירופה במאה הי"ח, ובמיוחד בעיקבות התנועה הדאיסטית. כבר בתקופה הראשונה נרמזו באופנים שונים, כי המיצויות — בתורה שבכתב — נמסרו לימנן ולמקומן, וכי שינויין מחוייב המציאות.

שיטת הטיעונים — בכללה — ערוכה ובנויה בכוננת-מכוון מן הפרט אל הכלל. היא נובעת מן המיקרה החד-פעמי המתרחש במציאות הסיפורית, אך יוצאת מן המיסגרת המיקרית, החד-פעמית, הסיפורית-הבידייונית, ובאה לידי הכללה בספירה הפראקטית באמצעות טיעונו הריפורמאטוריים של שמואל. הפרט לא בא ללמד על עצמו בלבד, אלא ללמד על הכלל. חשיבותם של המאורעות היחידים — הטרפת הפרה ויבומה של רחל — הוא בהעצמתם לידי התשלכות הכללית יהודיות שלהם. שמואל אף הוא טוען בעניין הפרט, ואחר כך מקיש ממנו לכלל המציאות היהודית.

ובעוד שהקו הכללי של טיעוני שמואל בשלוש ההתרחשויות הללו הוא מן הפרט אל הכלל, נמצאנו למדים, כי במיבנה המשולש הזה קיים גם יחס אחר, שונה — בזיקתם של שלושת מוקדי ההתרחשויות אל שמואל עצמו. מבחינה העלילה, המעבר ממוקד למוקד, ומהתרחשות להתרחשות, מציין יחס הפוך — מן הכלל אל הפרט.

נבחן נא זאת: הטרפת הפרה משפעת על הכלל היהודי בכל העיר; הטרפת המים וכל אשר בושל בהם יש בה כבר צד צימצום, כיוון שהיא חלה על שלושים המישפחות שגרו ליד אותה חצר, ושמואל ביניהן; ואילו עניין שומרת-היבם מצמצם עוד יותר — לרחל ולשמואל, כשגיבור הרומאן אינו יכול לשאת את אהובתו לאשה מחמת מצבה המיוחדת.

מיבנה זה של הרומאן נועד בידי ברודס בכוונת-מכוון ליצור אמינות כלפי דרישות התיקונים בדת של שמואל. שמואל מצטייר לעינינו כמי שתביעתו לתיקונים בדת אינה תלושה מן המציאות שאותה הוא חי, חוזה והוזה. תביעתו אינה תביעה „סיפרותית“, או אידיאית-אידיאולוגית גרידא. הלקוזה מבית-מידרשה של הריפורמה הדתית, בלא זיקה לעולמו הנפשי והאינטלקטואלי של שמואל. דרישותיו אינן בחזקת אותיות מתות, אלא דרישות חיות, מעיקות, חייבות-פיתרון. הבעיות הדתיות מעוצבות על-ידי ברודס כמחריפות והולכות, הולכות וסוגרות על שמואל.

ראוי שניתן דעתנו גם לערכן המשמעותי של ההחמרות כסדרן ברומאן. בתחילה נמנע משמואל בשר בלבד; תוצאת המאורע ההילכתי השני: איסור המים וכל אשר נתבשל ונאפה בהם, דהיינו: כל אוכלו של שמואל. הדרגה השלישית היא החמורה שבכולן: כל אושרו של שמואל עומד בסכנה עקב ההקפדה של המימסד הדתי.

ברודס בחר בצורה התבניתית הזאת של מילכוד המשמשת כגורם סיפרותי מאחד ומלכד ברומאן. יש בה כדי להסביר מבחינה משמעותית פנימית את פשר הנעימה המחריפה והולכת של טיעוניו של שמואל, עם התפתחותו של הרומאן, בדרישות התיקונים בדת. צורה זו מכתיבה גם כן את התגברות האופי הנאומו-הפולמי של דבריו בחציו השני של חלק ב' ובחלק ג' של הרומאן (אף כי מבחינה סיפורית ריבוי הנאומים הפולמיים יש בו בדרך כלל טעם לפגם).

שני היסודות שמצאו המבקרים בברודס — הסופר-האומן והלוחם-המשכיל — אינם חצויים, אפוא, ברומאן זה, כי אם מעורבים זה בזה, משמשים זה את זה, ומתפקדים, לדעתו, ביעילות. מיבנה הרומאן מטעים במיוחד את הסינתזה האומנותית שבין הסופר והלוחם שבדמותו של ברודס.

ב. העניין האישי — והמאבק הציבורי: האהבה והשורה

הוא הדין בשאלת הפרט והכלל הקשורה בדמותו של גיבור הרומאן, שמואל. העניין האישי-הפרטי שיש לשמואל במאבק הציבורי, כפי שנידון לעיל, מעורר בעיה של אמינות באשר לדרישותיו: האומנם יש במעורבותו האישית של שמואל — כמי שנוגע בדבר — משום מיגרעת בערכם של טיעוניו לגבי הצורך בתיקונים בדת? אלא-נכון ניתן למצוא במעורבותו של שמואל ניסיון של עיצוב חווייתי באמצעות פירוט התמודדותו של המשכיל — על-פי הדגם של ליליינבלום — נגד המימסד הדתי-הרבני, דבר המסייע במהימנות עיצובה של דמותו.

מאידך, מהבחינה האידיאולוגית המשכילית נראה שמואל כאינטרסאנט, כצד בסיסוך פרטי, ולו שאיפות מצומצמות הנוגעות לרעצמו ולאשרו, ולאור דווקא לאושרו של העם היהודי. טיעוניו לתיקון מצבו הירוד של העם עלולים להתגמד ולהימצא גפסדים בערכם ובאמיתותם וליראות מזוייפים לנוכח עניינו האישי של שמואל בסיסוך.

תשובה לבעיה זו נקבל מתוך בדיקת הרומאן עצמו — באמצעות חשיפת אחד ממרכיביו, שהוא מוטיב עיקרי, וקביעת החוקיות הפנימית השוררת ברומאן. אחד המוטיבים העיקריים ברומאן הוא האהבה. אהבת הפרט ואהבת הכלל: אהבת האשה (תחילה חנה ואחריה רחל), ואהבת העם — של שמואל. המבקרים, ששמו ליבם לתופעה זו ברומאן, לא עמדו על משמעותה. הד"ר ירמיהו פרנקל, במהדור רתו המקוצרת של הדת והחיים, מוצא „כי ברומן התערבו ונעצו זה בזה שני תכנים, ואחד מהם דוחק את רגלי משנהו: ספור אהבה מסובך, ברוח הרומנים שהיו חביבים על הקוראים העברים לפני כשבעים שנה; ותאור המלחמה לתקוני הדת“. והוא מסכם את עמדתו באשר ליסודות הרומאן: „הספר כלו מתפרד אפוא לשלושה יסודות, שאינם מתאחים יפה: א) ספור אהבה — או יותר נכון מערכת ספורים על השתלשלות היחסים בין כמה זוגות של גבורים וגבורות; ב) השקפה

כללית על התקונים בישראל [...] ג) תולדות המלחמה לתקונים דתיים בליטה [...]» (הדת והחיים, תש"ז, עמ' 160—161).

לעומתו מציין שקד במבואו (הדת והחיים, מהדורת "דורות", 1974), כי «התבנית מבוססת על קישור מתמיד בין שתי של יחסי-אהבה לבין ערב של מאבקים חברתיים». אולם מנוסח דבריו בהמשך לא נראה כי כוונתו של שקד לתבנית מקיפת-כול ברומאן, אלא לקישור שבין הדמות והרקע החברתי שלה, הקובע את מהותה, על «קשרי האהבה בין הצעירים» מוסר שקד בהערת סוגריים «(הקשירה העיקרית ברומאן)». הערה המעוררת ציפייה כלשהי לדיון תבניתי, שלצערו של הקורא אינו מופיע. המישפט הבא של שקד, המתאר את קשרי האהבה הנוכחים, סתום במיקצת, ושני חלקיו ניראים כסותרים זה את זה מיניה וביה. קשרי האהבה «אינם רק טפלים לעיקר האידיאי, אלא הם גם ממהות המאבק הרוחני» (עמ' 18). כן נרמז, כי «אהבתם [של הצעירים] היא ביטוי לעמדתם האידיאולוגית» (עמ' 19). העדר דיון בנושא זה מתיר את הקורא בלא שידע מה מהותו של הקשר המדובר.

מן הדין להפריך תחילה את יסוד דבריו הנוכחים של פרנקל, שאין כל קשר בין סיפור האהבה ובין המלחמה לתיקונים בדת.

מתוך הנאמר לעיל, נרמז כבר על הזיקה שבין מעשי הפרט ומעשי הכלל בעניין התיקונים בדת. הנחתנו היא שזיקה זו חופפת את הרומאן בכללו. נראה שקיימת חוקיות פנימית ברומאן, שלפיה אכן קשורים ענייני הפרט בענייני הכלל קשר בליינתק.

שקיים קשר בין האהבה אשר שמואל רוחש לחנה, ואחר כך לרחל, ובין המלחמה לתיקונים בדת — ברור מהתפתחות העלילה וכן מעיצוב דמותו של שמואל:

משנבחן את העימות הפולמוסי הראשון שבין הרב ובין שמואל בעניין הטרפת הפרה נעמוד על תופעה מוזרה ביותר: לקראת סופו של הפולמוס משתק שמואל לפתע, אינו משיב על דברי הרב, ונראה כמי שנוצח וכאילו חוזר בו מדרישותיו לתיקונים בדת. הסיבה לכך היא, שהרב אסר עליו לבוא אל ביתו; משמע, שמואל ניצב לפני איום גיתוקו מאהובת-לבו, חנה. נראה כאילו התגברה אהבת העלמה של שמואל על אהבתו את עמו.

לאחר העימות מתחבט שמואל ומתלבט בין שתי אהבותיו אלו. שתי אהבותיו נראות כסותרות האחת את חברתה. אהבתו הפרטית — צד חולשה היא בו, מכריז מנחת לו להגשים את ייעודו: מילחמת התיקונים בדת למען עמו. שמואל מודע לחולשה זו שבו אף כי הוא מאמין, כי על כל חולשות התגבר האמת (ח"א, פרק א'). לפי-שעה הוא חש עצמו מצוי בין הפטיש והסדן: «אוי לי אם אחדול, אך אוי לי גם אם אריב» (שם). אולי לו מיצרו, ואוי לו מיוצרו.

משווא מגלה ליוסף הבריזי — שעתידי בהמשך להתחזות כיבמה של רחל — את פשר שתיקתו בעימות עם הרב, את יסוד חולשתו, דהיינו: את סוד אהבתו לחנה, מכריז בן-שיחו, כי הוא מקבל על עצמו לכבות את אש-האהבה של שמואל כלפי חנה. כוונתו של הבריזי נראית כטובה: הוא חפץ למנוע כל הפרעה בביצוע שליחותו הציבורית של שמואל. «גרש את הרעיון הזה» — הוא מזרז את שמואל — «אשר יעז בהבליו לשים קוצים על הדרך הטוב אשר נסית הצג כף פעמך עלי» (מהד' 1885, ח"א, עמ' 91; מהד' דורות', עמ' 159).

שמואל, לעומת זאת, מעוצב כמי שמכיר ויודע את התלות ההדדית שבין שתי האהבות, הפרטית והציבורית: «אם תשרש את רגש האהבה לחנה, או גם רגש האהבה לעמי — אשר אך הוא יתן דברים בפי — שרשת» (מהד' 1885, עמ' 92; מהד' דורות', עמ' 161). רגש פנימי זהה דוחף את שמואל לאהבתו את הנערה ולפעילותו למען עמו. מבחינת עיצוב דמותו של שמואל, לפנינו הסבר פסיכולוגי לזהות שבין שתי האהבות בנפשו של הגיבור. אך גם מבחינת המיבנה של הרומאן יש תלות גמורה בין השתיים.

האהבה היא-היא הכוח המניע את שמואל הן במישור הפרטי והן במישור הציבורי. שמואל נלחם את מלחמתו מתוך אהבתו לעמו, אולם בשלב זה נראה, שהאהבה במישור הפרטי מפרעת, משום מה, לאהבתו במישור הציבורי. ההתנגשות שבין השתיים חייבת לגרום לשיתוק גמור — לריגשות תיסכול.

עם זאת, בא הדבר לידי פיתרון (שאולי אינו אמין ביותר, אך הוא מיישר את ההדורים); מסתבר לפתע, ששמואל אינו יודע אהבה מהי. הוא שוגה באהבתו

את חנה. הוא אינו מבחין בין אהבה ורעות. מסתבר, כי אף חנה אינה אוהבת אותו. מובן, איפוא, משום מה נוצרה אותה התנגשות שבין שתי האהבות במישור העלילתי והאידיאי.

בהמשך מכיר שמואל בטעותו; אהבתו האמיתית נתונה לרחל, וכך נוצרת ההרמוניה והזוהת שבין האהבה במישור הפרטי והאהבה שבמישור הכללי. האהבה השנייה יונקת מן הראשונה ומקבלת את עוצמתה המוסרית ממנה. איני סבור שברודס כיוון לבנות את אחד המישורים כמעין מיטאפורה למישור השני; דומני, שעיצוב מעין זה מתוחכם מדאי ואינו הולם את התפיסה האומנותית של סופרי ההשכלה. שני המישורים מצויים בספירה הריאלית, כשהם משלימים, כאמור, זה את זה.

ענייני הפרט והכלל — חד הם. שמואל נוגע בדבר — הוא אינטרסאנט, אך במובן החיובי, במובן הרחב של המלה. דרישות התיקונים של שמואל מתגבשות תחילה במישור הפרטי, הייחודי-החוויתי, אך הן מקבלות את מימון הציבורי, הכללי-יהודי האידיאולוגי, במישור המקביל. תוקף מוסרי ניתוסף לדבריו האידיאולוגיים של שמואל מכוח עיצובו כמעורה בבעייה באורח אישי. דרישותיו לתיקונים בדת ערוכות במחשבה תחילה להטעים, שאינן נובעות מתוך יחס של ניכור של שמואל לעמו ולתרבותו, כי אם מתוך ההזדהות הגמורה של הפרט היהודי עם גורלו של הכלל — עברו ועתידו. הזדהות זו באה לידי ביטוי ברומאן באמצעות האהבה הכפולה — שהיא כאמור אחת לפי תפיסתו של הסופר — לבת-עמו ולעמו. בעיית קיומו של היהודי כפרט ואושרו מעוצבת כחלק בלתי-נפרד מבעיות הקיום של העם היהודי על-ידי ברודס. שאיפותיו של המשכיל שמואל לתיקון פני החברה היהודית אינן סיסמאות של הכללה, אלא יש בהן יסוד מוסד בתיקון חיי הפרט.

ברגישותו האומנותית עיצב ברודס את דרישות ההשכלה העברית במשך תקופה של מאה שנה בציריך מציאות בידיוגית תלת-מימדית. מציאות סיפרותית זו נעזרת בעצם הדגם המציאותי שבו בחר ברודס, דהיינו: ליליינבלום ומילחמת הדת שלו, אך היא מקבלת את העצמתה ומשמעותה החיונית ממאבקה האידיאולוגי של ההשכלה לחידוש פני היהדות, כפי שבא לידי ביטוי במאות ואלפי הכתבים והמאמרים שהביעו את ערגת המשכילים להתאמת הדת אל החיים המודרניים.

אוניברסיטת קורנל, איתקה, ג. י.